

Висновки з проведеного дослідження. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що соціальна складова є невід'ємним елементом при розробці регіональних програм розвитку. Соціальна політика повинна перебувати у невід'ємному динамічному взаємозв'язку із фінансово-економічними показниками розвитку районів, забезпечуючи населенню гідний рівень життя.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Артеменко В. Основи вимірювання регіонального розвитку з використанням концепції якості життя / В. Артеменко // Регіональна економіка. – 2003. – № 2. – С. 134-138.
2. Захаров М.А. Региональная социальная политика в условиях административной реформы / М.А. Захаров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psibook.com/sociology/19/>.
3. Богуславська С.І. Соціальна політика в умовах ринкових відносин [Електронний ресурс] / С.І. Богуславська, Л.В. Поталенко // Фінансовий простір. – 2013. – № 2. – С. 106-110. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Fin_pr_2013_2_14.pdf.
4. Регионы Украины: проблемы та пріоритети соціально-економічного розвитку : монографія / З.С. Варналій, А.І. Мокій, О.Ф. Новікова, С.А. Романюк, В.І. Чуижиков та ін. ; за ред. З.С. Варналія. – К. : Знання України, 2005. – 498 с.
5. Реутов В.Є. Закономірності і парадигми регіонального розвитку / В.Є. Реутов // Ефективна економіка : електронне наукове фахове видання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=319>.
6. Литвак Б.Г. Экспертные оценки и принятие решений. – М. : Патент, 1996. – 298 с.
7. Бешелев С.Д. Математико-статистические методы экспертных оценок / С.Д. Бешелев, Ф.Г. Гурвич. – М. : Статистика, 1980. – 263 с.
8. Гофман О.Г. Экспертное оценивание : учеб. пособие / О.Г. Гофман. – Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 1991. – 152 с.
9. Zadeh L. Fuzzy Sets // Information and Control. – 1965. – № 8. – P. 338-353.
10. Kovalchuk K.F. Intelligent Decision Support System // Proc. First Asian Fuzzy Systems Symposium. – Singapore: November 23–26. – 1993. – P. 510-516.
11. Математичні моделі та методи ринкової економіки : навч. посіб. / В.В. Вітлінський, О.В. Піскунова. – К. : КНЕУ, 2010. – 531 с.
12. Штучний інтелект в економіці: нейронні мережі нечітка логіка : монографія / А.В. Матвійчук. – К. : КНЕУ, 2011. – 439 с.
13. Тинякова В.И. Математические методы обработки экспертной информации / В.И. Тинякова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2006. – 68 с.
14. Mamdani E.H. Advances in the Linguistic Synthesis of Fuzzy Controller / E.H. Mamdani // International Journal Man-Machine Studies. – 1976. – Vol. 8. – P. 669-678.

УДК 332.142.2

Тур О.В.

*молодший науковий співробітник відділу проблем розвитку регіональної економіки
Науково-дослідного центру індустріальних проблем розвитку
Національної академії наук України*

ФОРМУВАННЯ ПІДХОДУ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК ДЕПРЕСИВНОГО СТАНУ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЙ З УРАХУВАННЯМ ОСОБЛИВОСТЕЙ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ

Стаття присвячена висвітленню проблемних аспектів визначення наявності ознак депресивного стану у соціально-економічному розвитку територій України. Узагальнено існуючу практику присвоєння територіям, що характеризуються негативними тенденціями соціально-економічного розвитку, статусу депресивних. Запропоновано підхід до визначення ознак депресивного стану територій, що поряд із соціально-економічними показниками враховує особливості адміністративно-територіального устрою.

Ключові слова: ознаки депресивного стану територій, нерівномірність соціально-економічного розвитку, адміністративно-територіальний устрій.

Тур Е.В. ФОРМИРОВАНИЕ ПОДХОДА К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПРИЗНАКОВ ДЕПРЕССИВНОГО СОСТОЯНИЯ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ТЕРРИТОРИЙ С УЧЕТОМ ОСОБЕННОСТЕЙ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА

Статья посвящена проблемным аспектам определения признаков депрессивного состояния в социально-экономическом развитии территорий Украины. Обобщена существующая практика присвоения территориям, характеризующимся негативными тенденциями социально-экономического развития, статуса депрессивных. Предложен подход к идентификации признаков депрессивного состояния территорий, который наряду с социально-экономическими показателями учитывает особенности административно-территориального устройства.

Ключевые слова: признаки депрессивного состояния территорий, неравномерность социально-экономического развития, административно-территориальное устройство.

Tur O.V. FORMATION OF APPROACH TO DEPRESSION SIGNS IDENTIFICATION FOR SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF TERRITORIES TAKING INTO ACCOUNT PECULIARITIES OF THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE

The article is devoted to the problem of depression signs identification in socio-economic development of Ukrainian territories. The current practice of depressive status assigning to territories that characterizes by negative trends of socio-economic development is summarized. The approach to identification of depression territories signs that takes into account socio-economic indicators and peculiarities of the administrative-territorial structure is elaborated.

Keywords: depression territories signs, irregularity of socio-economic development, administrative-territorial structure.

Постановка проблеми. Посилення соціально-економічної диференціації розвитку територій в Україні, що відбувається внаслідок впливу світової фінан-

сової кризи, зміни попиту на продукцію вітчизняних товаровиробників, неефективного управління економікою, політичної нестабільності та інших причин,

стало негативним фактором появи ознак депресивного стану у соціально-економічному розвитку територій. «Ситуація, що формується в Україні, не лише містить загрози для стабільного розвитку окремих територій (старопромислових регіонів, віддалених від обласних центрів периферійних територій, гірських районів тощо), але й погіршує загальну макроекономічну ситуацію» [1, с. 2]. Тобто однією із складових проблеми диспропорційності територіального розвитку є тенденція збільшення адміністративно-територіальних одиниць, що мають схильність до стану депресивності. У зв'язку з цим актуальною постає проблема формування науково обґрунтованих підходів до визначення ознак депресивного стану у соціально-економічному розвитку територій з метою подальшого пошуку шляхів подолання проявів депресивності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням віднесення певних територіальних утворень до депресивних та обґрунтуванню показників, за якими ту чи іншу територію може бути віднесено до депресивної, присвячено, зокрема, праці таких вчених, як М. Барановський [2], С. Біла [1], Б.М. Данилишин [9], М.М. Пітюлич [5], А.М. Новикова [10]. Організаційно-правові засади державного регулювання розвитку депресивних територій досліджувалися такими науковцями, як В.В. Говоруха, М.В. Гончаренко, О.В. Грибко, А.О. Дегтяр, В.В. Косенко, М.А. Латинін, В.В. Мамонова, М.М. Сорокун [3]. Проблеми системи адміністративно-територіального устрою України та вплив його стану на соціально-економічний розвиток є предметом дослідження таких науковців, як В.М. Бабаєв [14], Ю.І. Ганущак [12], А.Є. Заяць [13], І.О. Кресніна [11] та ін.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в узагальненні поглядів на розуміння змісту поняття «депресивна територія» та формуванні на цій основі підходу до визначення ознак депресивного стану у соціально-економічному розвитку територій, що враховує особливості адміністративно-територіального устрою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виникнення територій, що характеризується певними проблемами розвитку, пов'язано з промисловою революцією початку ХХ століття, яка спричинила стрімкий розвиток одних галузей та занепад інших. Тобто території, де були розташовані об'єкти застарілих галузей промисловості, характеризувалися значним відставанням у розвитку від територій, що відзначалися використанням передових промислових технологій. Термін «депресивна територія» вперше з'явився у «Доповіді про дослідження стану промисловості в деяких депресивних регіонах» (В. Британія) і передбачав здійснення певних заходів, а саме «переміщення робітників, зокрема, шахтарів, забезпечити зайнятість яких у регіонах проживання було неможливо» [2, с. 12]. З плином часу та розширенням кола проблем, що спричиняють відставання розвитку одних територій країни від інших, стратегією регіональної політики ЄС були визначені критерії віднесення територій до депресивних (рівень безробіття, динаміка міграційних потоків, доходи на одну особу, частка продукції сільського господарства та депресивних галузей у структурі ВВП).

Слід підкреслити, що зазначені вище критерії враховували загальні негативні тенденції розвитку певної країни чи групи країн. Проте ознаки депресивності виникають на деяких територіях і за стабільних умов функціонування економіки в цілому, що стало підґрунтям для виокремлення у сучасних наукових

дослідженнях типів територій, що опинилися у незадовільному стані. Так, наприклад, при дослідженні інституційних засад державного регулювання розвитку депресивних територій автором наголошується на доцільності виокремлення динамічних територій та проблемних територій [1, с. 20]. Ознаки приналежності певної території до динамічної різняться в залежності від економічного стану. У стабільних умовах динамічними є території «з прогресивним станом економіки, високим рівнем життя населення, стабільною культурно-політичною та екологічною ситуацією» [1, с. 20]. У кризових умовах до динамічних територій належать ті, які характеризуються швидкими темпами подолання кризових явищ, вагомим збільшенням темпів виробництва та соціально-економічного розвитку, зростанням рівня життя населення, ознаками збільшення або збереження на докризовому рівні показників зайнятості населення, внаслідок чого такі території знаходяться у більш вигідному у порівнянні з іншими територіями стані. З огляду на досвід країн світу, динамічними під час кризи є території із значною питомою вагою обробної промисловості та сфери послуг у структурі економіки.

До проблемних територій належать ті, «розвиток яких з певних причин суттєво відстає від середнього по державі в цілому» [1, с. 21]. У свою чергу, проблемні території розподіляються на слабозвинені та депресивні. За визначенням С. Білої, слабозвиненими є території, незадовільний стан показників соціально-економічного розвитку яких обумовлений географічними, історичними та кліматичними особливостями. Для таких територій характерними є обмежений рівень та нерациональна структура зайнятості населення, а також несприятливі умови для інвестиційної діяльності. Депресивними зазвичай вважають старопромислові регіони, де переважають видобувні галузі промисловості з використанням виснажених родовищ, використовуються застарілі технології. Характерною рисою депресивних територій є періодичне погіршення соціально-економічного становища навіть в умовах загального сталого розвитку національної економіки. Таким чином, до депресивних територій автор відносить ті, «економічна відсталість яких зумовлена стагнацією, спричинена структурною кризою тощо» [1, с. 21], і пропонує такі групи чинників депресивності територій, як економічні, соціальні, демографічні, природно-географічні та екологічні. У свою чергу, кожна група чинників розподіляється на певні напрями. Так, до економічних чинників віднесено відсутність розвиненого виробництва; неефективну матеріальну структуру виробництва і його загальний склад; недостатнє використання трудових ресурсів; рівень бюджетного самофінансування регіону; порушення оптимальності у співвідношенні різних видів капіталу. Соціальні чинники депресивності включають низький рівень життя, високий рівень безробіття, нерозвиненість інтелектуального потенціалу. Демографічні чинники пов'язано із неоптимальною демографічною структурою населення. Природно-географічні чинники обумовлено негативною дією природно-кліматичних умов; невідповідним географічним положенням територій; обмеженістю природних ресурсів. Екологічні чинники визначаються рівнем екологічного стану та екологічного забруднення території, високим техногенним екологічним навантаженням на природу, збільшенням витрат виробництва через екологічні обмеження.

Якщо розглядати депресивні території як об'єкти надання заходів стимулювання розвитку з боку держави, то ними «можуть вважатися такі територіальні

утворення, де з економічних, політичних, соціальних, екологічних чи інших причин перестали діяти умови й стимули розвитку; ці територіальні утворення не можуть розраховувати на самовирішення депресивної ситуації й вимагають для цього надзвичайної, спеціально зробленої підтримки ззовні, з боку держави в цілому» [3, с. 6]. У такому контексті у якості індикаторів депресивності територій пропонуються темпи спаду виробництва, зниження рівня життя, наростання негативних тенденцій у сфері зайнятості, демографії, екології, надання соціальних послуг, які за рівнем вище як загальноукраїнських. Величина цього перевищення вважається ступенем депресивності і є індикатором стану проблеми та першочерговості її вирішення.

Відповідно до Закону України «Про стимулювання розвитку регіонів», депресивними може бути визнано такі території: [4, с. 8]

– регіон, в якому протягом останніх п'яти років середній показник обсягу валового регіонального продукту (до 2004 року – обсягу валової доданої вартості) на одну особу є найнижчим;

– промисловий район, у якому протягом останніх трьох років рівень зареєстрованого безробіття та частка зайнятих у промисловості є значно вищими, а обсяг реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) на одну особу та рівень середньомісячної заробітної плати є значно нижчими за відповідні середні показники розвитку територій цієї групи;

– сільський район, у якому протягом останніх трьох років щільність сільського населення, коефіцієнт природного приросту населення, рівень середньомісячної заробітної плати та обсяг реалізованої сільськогосподарської продукції (робіт, послуг) на одну особу є значно нижчими, а частка зайнятих у сільському господарстві є значно вищою за відповідні середні показники розвитку територій цієї групи;

– місто обласного, республіканського в Автономній Республіці Крим значення, у якому протягом останніх трьох років рівень зареєстрованого, зокрема довготривалого, безробіття є значно вищим, а рівень середньомісячної заробітної плати є значно нижчим за відповідні середні показники розвитку територій цієї групи;

– населений пункт, на території якого з 1996 року ліквідовані вугледобувні та вуглепереробні підприємства, але не були здійснені в повному обсязі заходи щодо вирішення соціально-економічних та екологічних питань, передбачені проектами ліквідації зазначених підприємств.

Слід підкреслити, що визнання певної адміністративно-територіальної одиниці депресивною за такою методикою є неповним, оскільки незадовільний стан показників має відзначатися одночасно за всіма індикаторами на протязі певного періоду часу – трьох або п'яти років. Зазначене положення призвело до того, що визнання територій, які протягом значного періоду мають певні проблеми соціально-економічного розвитку, депресивними є практично неможливим. У той же час території, які характеризуються наявністю потенціалу сталого розвитку, згідно із запропонованими на законодавчому рівні вимогами, можуть бути визнані депресивними. «Ймовірність того, що якийсь район або населений пункт буде найгіршим одночасно за усіма критеріями, близька до нуля» [5, с. 192]. У якості вади цього підходу можна також зазначити переважне використання економічних показників та незначну увагу до соціальних, демографічних, екологічних та інших показників, тому що в сучасних умовах «рівень депресивності територій визначається сукупною дією кількох чинників, проте визначальна роль все ж таки належить

показникам зайнятості, розселення та демографічної ситуації» [3, с. 9].

Отже, підсумовуючи підходи до визначення видів депресивних територій, слід зазначити, що вони залежать від загального стану розвитку певної країни (кризовий чи стабільний стан), а також від виду адміністративно-територіальної одиниці, що характеризується проблемами соціально-економічного розвитку. У дослідженнях щодо виокремлення ознак депресивного стану у соціально-економічному розвитку територій недостатню увагу приділено демографічним чинникам та показникам стану ринку праці. Практично поза увагою залишилися особливості адміністративно-територіального устрою країни, у той час коли питання його удосконалення безпосередньо пов'язані з проблемою подолання диспропорційності соціально-економічного розвитку територій та їх депресивного стану.

Слід зазначити, що адміністративно-територіальний устрій – «це обумовлена географічними, історичними, економічними, соціальними, культурними та іншими чинниками внутрішня територіальна організація держави з поділом її території на складові частини – адміністративно-територіальні одиниці, з метою забезпечення населення необхідним рівнем публічних послуг, раціональної системи управління соціально-економічними процесами, збалансованого розвитку усієї території держави» [6, с. 1]. Тобто поділ країни на окремі територіальні утворення передусім покликаний створити основу для якісного та своєчасного отримання населенням необхідних публічних послуг. Таким чином, від підходів до формування адміністративно-територіального устрою залежить якість життя населення зокрема та сталий соціально-економічний розвиток певної території загалом.

На сучасному етапі наявною є диспропорційність показників, що характеризують адміністративно-територіальний устрій України, а саме: площа території, чисельність та щільність населення, кількість адміністративно-територіальних одиниць нижчого рівня та населених пунктів, а також надмірна подібність територій. Так, співвідношення між максимальним та мінімальним значенням показника площі території регіонів України у 2013 році складало 5,12 рази, за показником чисельності населення – 2,51 разу, щільності населення – 4,42 рази, за кількістю селищ міського типу у розрахунку на 100 км² – 7,16 рази, за площею території сільради – 5,45 рази. До системи адміністративно-територіального устрою України входять, зокрема, 490 районів, 460 міст, 885 селищ міського типу, 10281 сільська рада, 28441 сільських населених пункти [7, с. 20], що свідчить про значну подібність території країни. Слід зазначити, що диспропорції розвитку та наявність ознак депресивності є характерною рисою не тільки регіонів України, але й адміністративно-територіальних одиниць, що входять до їх складу, а саме адміністративних районів та сільських громад. Отже, треба зазначити, що розробку заходів щодо усунення диспропорцій територіального розвитку та подолання ознак їх депресивного стану можна пропонувати, починаючи з базового рівня адміністративно-територіального устрою, оскільки «територіальні депресії формуються на низовому рівні (окремих поселень, міст тощо), а тому подібні дослідження доцільніше проводити на рівні не областей, а адміністративних районів» [3, с. 9]. На користь саме такого підходу говорить Проект Державної стратегії регіонального розвитку до 2020 року, у якому, зокрема, зазначається, що «диференціація розвитку виявляється більш суттєвою на рівні адміністративних ра-

Таблиця 1

Показники щодо визначення ознак депресивного стану у соціально-економічному розвитку територій

№ з/п	Складові, за якими визначається наявність ознак депресивного стану	Показники
1.	Адміністративно-територіальна складова	<ul style="list-style-type: none"> - площа території, км² - середньорічна кількість наявного населення, осіб - кількість населення у розрахунку одну сільраду, осіб; - кількість сільських населених пунктів на 100 км²; - територія, що припадає на одну сільраду, км²; - кількість міст і селищ міського типу на 100 км²; - щільність сільського населення, осіб на км²
2.	Економічна складова	<ul style="list-style-type: none"> - обсяг сільськогосподарської продукції на одну особу, грн; - обсяг реалізованих послуг на одну особу, грн; - оптовий товарообіг на одну особу, грн; - обсяг реалізованих послуг на одну особу, грн; - рівень рентабельності сільськогосподарської продукції, %; - капітальні інвестиції на одну особу, грн; - ступінь зносу основних засобів, %; - середньомісячна заробітна плата, грн.
3.	Соціально-демографічна складова	<ul style="list-style-type: none"> - доходи бюджету на душу населення, грн.; - питома вага субвенцій і дотацій у доходах бюджету, %; - середній розмір субсидії на відшкодування оплати житлово-комунальних послуг у розрахунку на одну сім'ю, грн.; - прийняття в експлуатацію житла на одну особу, м²; - забезпеченість населення житлом, м² загальної площі на одну особу; - коефіцієнт природного приросту (скорочення) населення; - кількість прибулих (до середньорічної кількості населення); - кількість вибулих (до середньорічної кількості населення).
4.	Складова стану ринку праці	<ul style="list-style-type: none"> - працевлаштування не зайнятих трудовою діяльністю громадян, (до загальної кількості найманих працівників); - кількість вивільнених працівників (% до передбачуваних обсягів); - потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць, (до зареєстрованих громадян, не зайнятих трудовою діяльністю); - рівень зареєстрованого безробіття, %; - навантаження на одне вільне робоче, вакансію, осіб; - чисельність зайнятих у сільському господарстві, % до працездатного населення.

йонів та невеликих міст, де зменшується економічна активність та чисельність населення» [8, с. 2].

Враховуючи наведені вище підходи до розуміння сутності поняття «депресивна територія», а також те, що адміністративно-територіальні одиниці базового рівня є сільськими територіями, можна запропонувати показники для визначення ознак депресивного стану у їх розвитку (табл. 1).

Висновки з проведеного дослідження. На сучасному етапі нерівномірність соціально-економічного розвитку територій України виступає фактором виникнення ознак депресивного стану адміністративно-територіальних одиниць різного рівня. Проведене дослідження дозволило констатувати, що найбільший прояв зазначені ознаки мають на базовому рівні адміністративно-територіального устрою, що потребує формування обґрунтованого підходу до ідентифікації наявності депресивних тенденцій з урахуванням особливостей зазначених територій. У зв'язку з цим запропоновано визначати ознаки депресивного стану на основі показників, які було згруповано за такими складовими, як адміністративно-територіальна, економічна, соціально-демографічна та складова стану ринку праці. Виокремлення саме цих складових пояснюється тим, що депресивна спрямованість розвитку територій пов'язана передусім із незадовільним станом показників, що характеризують рівень життя населення, а також недоліками системи адміністративно-територіального устрою. Урахування запропонованих вимог до визначення ознак депресивного стану у соціально-економічному розвитку територій є підґрунтям для формування заходів подолання тенденції подальшого збільшення депресивних проявів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

- Біла С. Інституційні засади державного регулювання розвитку депресивних територій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/monitor/june2009/9.htm>.
- Барановський М. Депресивні території як об'єкт регіональної політики: європейський досвід і можливість його застосування в Україні / М. Барановський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 56. – С. 12-15.
- Депресивні території: шляхи виходу із кризи : методичні рекомендації [Текст] / В.В. Говоруха, А.О. Дегтяр, В.В. Мамонтова та ін. – К. : НАДУ, 2008. – 56 с.
- Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 8 вересня 2005 року № 2850-IV : за станом на 2 груд. 2012 р. – Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 51. – Ст. 548.
- Пітюлич М.М. Проблеми визначення депресивних сільських територій у сучасних умовах / М.М. Пітюлич // Науковий вісник НЛТУ України : зб. наук.-техн. пр. – 2010. – Вип. 20.7. – С. 192-197.
- Проект Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.csi.org.ua/www/?p=1881>.
- Статистичний збірник «Україна у цифрах у 2012 році» [за ред. Осаулєнка О.Г.]. – Державна служба статистики України, 2013. – 248 с.
- Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року. Проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bizvolnet.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=206.
- Данилишин Б.М. Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка [Текст] / Б.М. Данилишин, Д.В. Клиновий, Т.В. Пепа ; ред. Б.М. Данилишина. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект – Поліграф», 2007. – С. 511-512 (688 с.).
- Новикова А.М. Депресивні території: європейський досвід та проблеми України / А.М. Новикова // Стратегічна панорама. – 2000. – № 3-4. – С. 115-121.
- Адміністративно-територіальна реформа в Україні: політико-правові проблеми [Текст] / І.О. Кресніна, А.А. Коваленко, К.М. Вітман та ін. – К. : Логос, 2009. – 480 с.
- Ганущак Ю.І. Територіальна організація влади: напрямки змін [Текст] / Ю.І. Ганущак. – Львів : «Астролябія», 2013. – 166 с.
- Реформування адміністративно-територіального устрою в Україні: європейський вибір [Текст] / А.Є. Заяць, І.Г. Лазар, О.Д. Лазор та ін. – К. : НАДУ, 2008. – 56 с.
- Бабаєв В.М. Адміністративно-територіальний устрій та сталий розвиток регіону (концептуальні основи та методологія) [Текст] / В. Бабаєв, Л. Тованянський. – Х. : НТУ «ХП», 2006. – 316 с.